

Siennicka, Małgorzata

Ognisko domowe - pomieszczenia z paleniskami w architekturze mieszkalnej okresu wczesnohelladzkiego

Studia i Materiały Archeologiczne 11, 141-156

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Siennicka

Ognisko domowe – pomieszczenia z paleniskami w architekturze mieszkalnej okresu wczesnohelladzkiego

Wczesna epoka brązu w Grecji pozostaje w cieniu dokonań kultury mykeńskiej z drugiej połowy II tysiąclecia p.n.e. Oglądając cytadele i pałace w Mykenach, Tirynsie czy Pylos podziwiamy umiejętności architektoniczne i inżynierskie ich budowniczych. Poruszają nas wspaniałe freski, biżuteria, ozdoby z kości słoniowej, gliptyka, będące wytworami ludzi żyjących w późnej epoce brązu. Od momentu odczytania przez Michaela Ventrisa pisma linearnego B uwiecznionego na glinianych tabliczkach w archiwach z Knossos i Pylos wiemy, iż mieszkańcy pałaców byli Grekami¹. Zanim jednak kultura mykeńska osiągnęła tak wysoki stopień rozwoju, trzeba było wiele setek lat. Według Christosa Doumаса Grecy pojawili się na lądzie greckim w późnej fazie wczesnej epoki brązu (około 2200 p.n.e.)². Ich przybycie na tereny objęte kulturą wczesnej epoki brązu spowodowało duże zmiany w osadnictwie, architekturze i ceramice. Kultura okresu wczesnego brązu wraz z przybyciem Indoeuropejczyków uległa załamaniu, a osiągnięcia jej twórców popadły w zapomnienie. Warto jednak przypomnieć ten okres, by pokazać, że już w III tysiącleciu p.n.e. na terenie Grecji istniała wysokorozwinięta kultura.

Wczesna faza epoki brązu w odniesieniu do Grecji nazywana jest okresem wczesnohelladzkim. Trwał on około 1000 lat: od 3100/3000 p.n.e. do 2050/2000 p.n.e.³. Bardzo mało wiadomo na temat początków epoki brązu w Grecji. Pierwsza faza okresu wczesnohelladzkiego (kultura Eutresis, ok. 3100/3000–2650 p.n.e.) znana jest głównie ze znalezisk ceramicznych. Nie odkryto grobów z tego okresu; poje-

Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr. hab., prof. UW Kazimierza Lewartowskiego, przedstawionej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w czerwcu 2000 r.

¹ J. Chadwick, *Odczytanie pisma linearnego B*, Warszawa 1964; M. Ventris, J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1973.

² C. Dumas, *Early Helladic III and coming of the Greeks*, *Cretan Studies* 5, 1996, p. 51–56; cf. R. Treuil, P. Darcque, J.-C. Poursat, G. Touchais, *Les Civilisations Egéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Paris 1989, p. 254–255; O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge 1994, p. 298.

³ Chronologia na podstawie: S. Manning, *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age: the Evidence of Archaeology, Cultural Interrelations and Radiocarbon*, Sheffield 1993.

dyncze przykłady domów mieszkalnych pochodzą jedynie z osad Eutresis⁴ i Lithares⁵ w Beocji. Okres wczesnohelladzki II (kultura Korakou/Lefkandi I, ok. 2650–2200/2150 p.n.e.) przyniósł dynamiczny rozwój osadnictwa i architektury (fig. 1)⁶. Odkryto wiele przykładów budowli mieszkalnych i obronnych, groby, bardzo dobrej jakości ceramikę, pieczęci i odciski oraz drobną plastykę figuralną w postaci terakotowych figurek ludzkich i zwierzęcych. Odślonięto fragmenty osad z ulicami⁷ i zabudową mieszkalną. Do najlepiej zachowanych przykładów należy Zygories w Koryntii⁸ i Lithares w Beocji⁹. Przeciętny dom wczesnohelladzki zbudowany był na planie prostokąta. Składał się z dziedzińca lub westybulu oraz jednego lub kilku pomieszczeń wewnętrznych. Fundamenty budynków konstruowano z kamieni, a nadbudowę stanowiły cegły z suszonej gliny. Ściany budowli parterowych osiągały szerokość 0,6 m; mury grubości ok. 1 m mogą świadczyć o istnieniu górnego piętra.

Z fazy tej znana jest także architektura monumentalna: tzw. domy z dachówkami, wznoszone najczęściej na planie korytarzowym¹⁰ (m.in. Lerna¹¹, Kolonna¹², Akovitika¹³, Teby¹⁴). Były to budynki dużych rozmiarów (powyżej 100 m²), posiadające prawdopodobnie górne piętra oraz dwuspadowe dachy, kryte dachówkami terakotowymi lub z łupku (fig. 2, fig. 3). Domy korytarzowe zbudowane były na planie prostokąta, posiadały duże pomieszczenia usytuowane na osi oraz wąskie korytarze biegnące wzdłuż ścian zewnętrznych, służące prawdopodobnie jako klatki schodowe (fig. 2)¹⁵. Wyjątkiem jest tzw. Rundbau z Tirynsu, budowla wzniesiona na planie koła, pełniąca prawdopodobnie funkcje spichlerza dla całej osady¹⁶. Wśród badaczy nie ma zgody na temat przeznaczenia budynków tego rodzaju. Możliwe, że

⁴ Dom I: H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge 1931, p. 12–15, fig. 8–10.

⁵ Między innymi fragmenty budowli z konstrukcją przypominającą kamienną ławę, brukowaną podłogą i ceramiką: H. Tzavella-Evjen, *Lithares. An Early Bronze Age Settlement in Boeotia*, Los Angeles 1985, p. 8–9, fig. 2c, 1f.

⁶ M. Heath Wiencke, *Change in Early Helladic II*, AJA 93, 1989, p. 495–509.

⁷ D. Konsola, *Beobachtungen zum Wegenetz in Frühhelladischen Siedlungen*, AA 1984, p. 197–210.

⁸ C.W. Blegen, *Zygories, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleone*, Cambridge 1928.

⁹ Tzavella-Evjen, *op. cit.* (n. 5).

¹⁰ P.G. Themelis, *Early Helladic Monumental Architecture*, AM 99, 1984, p. 335–351; J.W. Shaw, *The Early Helladic II Corridor House: Development and Form*, AJA 91, 1987, p. 59–79; J. Shaw, *The Early Helladic II Corridor House: Problems and Possibilities* in: P. Darque, R. Treuil eds, *L'Habitat Egéen Préhistorique* [BCH, Suppl. XIX], Paris 1990, p. 183–194.

¹¹ J.L. Caskey, *Excavations at Lerna, 1957*, Hesperia 27, 1958, p. 125–144; idem, *Activities at Lerna, 1958–1959*, Hesperia 28, 1959, p. 204–207; M. Heath Wiencke, *Building BG at Lerna* in: R. Hägg, D. Konsola eds, *Early Helladic Architecture and Urbanization* [SIMA 76], Göteborg 1986, p. 41–45.

¹² H. Walter, F. Felten, *All-Ägina III–I. Die Vorgeschichtliche Stadt Befestigungen. Häuser. Funde*, Mainz am Rhein 1981.

¹³ P.G. Themelis, *Πρωτοελλαδικών Μέγαρον εις Ακοβίτικα Μυσηνίας*, AAA 3, 1970, p. 303–311.

¹⁴ V.L. Aravantinos, *The EHII Fortified Building at Thebes. Some Notes on its Architecture* in: Hägg, Konsola eds, *op. cit.* (n. 11), p. 57–63.

¹⁵ W korytarzu wschodnim Białego Domu z Kolonna zachowały się ślady trzech schodów skonstruowanych z cegły suszonej, o długości 40 cm, szerokości 25 cm i grubości 10 cm. Długość stopni pokrywała się z szerokością korytarza i wynosiła 90 cm. Schody prawdopodobnie pokryte były płytami kamiennymi, a drewniane belki przypuszczalnie wznaczały konstrukcję: Walter, Felten, *op. cit.* (n. 12), p. 20.

¹⁶ K. Kilian, *The Circular Building at Tiryns* in: Hägg, Konsola eds, *op. cit.* (n. 11), p. 65–71.

miały charakter publiczny: były centrami administracji¹⁷ i wymiany handlowej¹⁸ lub służyły jako rezydencje lokalnych władców¹⁹. Istnieje także pogląd, że były to domy mieszkalne, wznoszone dla dużych rodzin²⁰.

Pod koniec okresu WH II wiele stanowisk uległo zniszczeniu. W okresie WH III architektura monumentalna zanika, jednak nadal spotykamy domy mieszkalne o prostych planach i niedużych powierzchniach wewnętrznych (np. w osadzie Aghios Kosmas w Attyce²¹ i Kolonna na wyspie Egina²²).

Badania nad okresem wczesnohelladzkim koncentrują się zazwyczaj na osadnictwie i budownictwie²³ oraz architekturze monumentalnej²⁴. Prowadzone są studia nad chronologią²⁵, a także ceramiką²⁶, pieczęciami i odciskami w glinie²⁷, metalurgią²⁸ i przedmiotami codziennego użytku²⁹, występującymi na terenie domów i osad. Zwykle budynki mieszkalne nie znajdują zainteresowania u badaczy kultury wczesnego brązu. Domy rozpatrywane są zazwyczaj w kontekście całej osady, jej rozplanowania wewnętrznego czy rozmiarów³⁰. Ubogie wyposażenie (znajdowana jest głównie ceramika stołowa i kuchenna, przęśliki, ciężarki tkackie, narzędzia) oraz często zły stan zachowania budynków rzadko zachęcają badaczy do podejmowania prób interpretacji charakteru pomieszczeń czy rekonstrukcji wnętrza³¹. Wydaje się

¹⁷ Themelis, *Early Helladic... op. cit.* (n. 10), p. 340, 351.

¹⁸ C. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*, London 1972, p. 364, 390.

¹⁹ J.L. Caskey, *The House of Tiles at Lerna*, *Archaeology* 8, 1955, p. 119.

²⁰ F. Felten, *Early Urban History and Architecture of Ancient Aigina* in: Hägg, Konsola eds, *op. cit.* (n. 11), p. 26.

²¹ G.E. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*, Princeton 1959.

²² Walter, Felten, *op. cit.* (n. 12).

²³ D. Konsola, *Settlement Size and the Beginning of Urbanization* in: Darcque, Treuil eds, *op. cit.* (n. 10), p. 463–471; D. Konsola, *Stages of Urban Transformation in the Early Helladic Period*, in: Hägg, Konsola eds, *op. cit.* (n. 11), p. 9–19; J. Overbeck, *Greek Towns of the Early Bronze Age*, *CJ* 65, 1969, p. 1–7.

²⁴ P.G. Themelis, *Early Helladic... op. cit.* (n. 10), p. 335–351.

²⁵ D.J. Pullen, *Asine, Berbati, and the Chronology of Early Bronze Age Greece*, *AJA* 91, 1987, p. 533–544; Manning, *op. cit.* (n. 3).

²⁶ M.J. Attas, M. Fossey, L. Yaffe, *Archaeometric Study of Early Bronze Age Pottery Production and Exchange in Argolis and Korinthia, Greece*, *AJA* 89, 1985, p. 323–324; W.P. Donovan, *A Study of Early Helladic Pottery with Painted Decoration*, Cincinnati 1961; M.K. Mogelonsky, *The Development of Form in the Early Helladic I–II Pottery. A Geographical and Chronological Study*, Montreal 1982.

²⁷ M. Heath Wiencke, *Early Helladic Clay Sealings from the House of the Tiles at Lerna*, *Hesperia* 27, 1958, p. 81–121; idem, *Further Seals and Sealing from Lerna*, *Hesperia* 38, 1969, p. 500–521.

²⁸ K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974.

²⁹ J.P. Harland, *An Early Helladic Kitchen Utensils*, in: G. Mylonas ed., *Studies Presented to David Moor Robinson*, s.l., 1951, p. 106; E.C. Banks, *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna*, Cincinnati 1967.

³⁰ S. Harrison, *Domestic Architecture in Early Helladic II: Some Observations on the Form of Non-Monumental Houses*, *BSA* 90, 1995, p. 23–40; J. Dunin-Borkowska, *Early Helladic II Architecture* [University Microfilms], Ann Arbor, 1994.

³¹ Funkcje pomieszczeń i ich wyposażenie interpretowali Kostas Zachos i Ernestine S. Elster: K. Zachos, *Ayios Dhimitrios: an Early Helladic Settlement in Ancient Triphylia* in: Hägg, Konsola eds, *op. cit.*

jednak, że właśnie architektura mieszkalna najlepiej obrazuje życie mieszkańców osad wczesnohelladzkich. Odkrywane są tu przedmioty należące niegdyś do ludzi prowadzących proste życie, skupione przede wszystkim na rolnictwie, hodowli zwierząt i drobnym rzemiośle. Przyglądając się wnętrzą przeciętnych domów wyobrażamy sobie rodziny, których członkowie spędzali tu większość czasu, spali, jadali, wychowywali dzieci, gościli sąsiadów, wykonywali prace domowe, produkowali na własne potrzeby narzędzia i przedmioty codziennego użytku.

Ze względu na wyposażenie stałe, przestrzenie mieszkalne można podzielić na dziedzińce, pomieszczenia z paleniskami, pomieszczenia z jamami zasobowymi – bothrosami, naczyniami zasobowymi – pitosami, z ławami i półkami oraz pomieszczenia bez wyposażenia stałego, gdzie występowała jedynie ceramika, narzędzia, szczątki kostne i roślinne, etc. Szczególnie interesujące wydają się pomieszczenia z wbudowanymi na stałe paleniskami. Niejednokrotnie stanowiły centralne miejsce w domu, gdzie prawdopodobnie skupiało się życie jego mieszkańców.

1. Funkcje pomieszczeń z paleniskami

Paleniska odkrywano w większości budowli mieszkalnych datowanych na wczesną epokę brązu. W pomieszczeniach, w których zidentyfikowano paleniska, spotykamy także inne elementy stałe: duże naczynia i jamy zasobowe oraz śmietnikowe, ławy lub półki. W paleniskach, na podłogach i w gruzowiskach domów znajdowano ponadto naczynia gliniane, zachowane w całości lub fragmentarycznie, narzędzia obsydianowe, krzemienne, kamienne i brązowe, przedmioty związane z rzemiosłem, a także szczątki kostne i pozostałości roślinne. Wyposażenie stałe i ruchome pozwala na interpretację przeznaczenia pomieszczeń tego typu.

1.1. Przygotowywanie i spożywanie posiłków

Na stanowiskach wczesnohelladzkich odkrywano paleniska o planie okrągłym lub owalnym, nie spotykamy natomiast prostokątnych ani kwadratowych³². Średnice palenisk wynosiły zazwyczaj 1–1,20 m, a czasem ich wymiary były mniejsze (średnice 0,60–0,75 m).

Paleniska wykonywano z różnych materiałów. Najczęściej używano nieobrobionych kamieni, zazwyczaj płaskich, i układano je w formie owalnego brukowania czy platformy (fig. 4). Czasem zachowały się tylko pojedyncze kamienie, na podstawie których nie można określić pierwotnego kształtu konstrukcji. W kilku budynkach spotykamy paleniska terakotowe. Miały formę owalnej platformy z podłużnym zagłębieniem pośrodku oraz terakotowym obrzeżem.

Najlepiej zachowane przykłady pochodzą z domu A w Berbati³³, budynku BG w Lerna³⁴, Białego Domu w Kolonna³⁵ i pomieszczenia III domu L w Eutresis

(n. 11), p. 29–36; E.S. Elster, *Construction and Use of the Early Bronze Age Burnt House at Sitagroi: Craft and Technology* in: R. Laffineur, P.P. Betancourt eds, *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, AEGEUM 16, Liège 1997, p. 19–34.

³² W domu L w Eutresis odkryto dwa paleniska w kształcie półkola. Goldman, *op. cit.* (n. 4), fig. 13.

³³ G. Säflund, *Excavations at Berbati, 1936–37*, Stockholm 1965, p. 99–100, fig. 80–83.

(fig. 5)³⁶. W przypadku domu A w Tsoungiza Daniel J. Pullen pisze o śladach paleniska (przypuszczalnie w postaci popiołu i węgla drzewnego), a w rekonstrukcji komputerowej tego domu palenisko otoczone jest terakotowym obramowaniem³⁷. W pokoju III domu A z Aghios Dhimitrios³⁸ konstrukcja paleniska była kamienna, jednak w innej części pomieszczenia leżał fragment terakotowego obrzeża, które pierwotnie mogło być umieszczone wokół brukowania³⁹.

Na konstrukcjach kamiennych i terakotowych układano prawdopodobnie drewno. Według Miriam Caskey do tego, między innymi, służyć mogło zagłębienie w glinianej platformie paleniska⁴⁰. Niekiedy o używaniu ognia świadczą wyłącznie pozostałości węgla drzewnego i popiołu lub utwardzona, gliniana podłoga. Szczególnym przypadkiem jest palenisko w domu B w Tsoungiza, którego forma przypomina kominek⁴¹. Palenisko wbudowane zostało w północną ścianę domu, a opał układany był prawdopodobnie bezpośrednio na podłodze (fig. 6). Innym, ciekawym przykładem jest palenisko z domu L w Aghios Kosmas, ponieważ nie było ono konstrukcją wolnostojącą⁴². Ogień ograniczała niska, gliniano-kamienna ścianka, usytuowana prostopadle do południowej ściany domu (fig. 7). Na murku zachowały się ślady ognia. Podłoga paleniska, wykonana z ubitej ziemi i kamyków, była mocno wypalona i pokryta warstwą popiołu.

Do gotowania potraw służyły niezdobione naczynia z grubej gliny oraz patelnie, znajdujące w palenisku lub w jego najbliższym otoczeniu. Z palenisk pochodzą także naczynia stołowe, które mogły służyć do odgrzewania jedzenia. W zagłębieniu skały, w którym posadowione było palenisko z domu A w Berbati, znaleziono wiele fragmentów ceramiki⁴³. Wydaje się, że naczynia zostały wrzucone do paleniska, kiedy uległy stłuczeniu lub przepaleniu.

Na podłogach pomieszczeń z paleniskami znajdowano duże ilości naczyń stołowych i służących do podawania potraw. Były to podstawki do naczyń, sosjerki, miski, salaterki, kubki, dzbanki, skyfossy oraz łyżki lub chochle. Odkrywano także

³⁴ J.L. Caskey, *Excavations...*, *op. cit.* (n. 11) 130, fig. 32, J.L. Caskey, *Activities...*, *op. cit.* (n. 11) p. 203, fig. 1; Hearth Wiencke, *op. cit.* (n. 11), p. 43, fig. 33.

³⁵ Walter, Felten, *op. cit.* (n. 12), p. 20, fig. 5.

³⁶ Goldman, *op. cit.* (n. 4) fig. 13.

³⁷ D.J. Pullen, *The Early Bronze Age Settlement on Tsoungiza Hill, Ancient Nemea* in: Hägg, Konsola eds, *op. cit.* (n. 11), p. 75; http://www.learningsites.com/NVAP/NVAP_text/ HouseATests.htm, rekonstrukcja H.

³⁸ Zachos, *op. cit.* (n. 31), p. 32.

³⁹ Terakotowe lub kamienne obramowania mogły pierwotnie występować także w innych budowlach, cf. bbb H. Tzavella-Evjen, D.D. Rohnar, *Building Materials and Techniques at EHII Lithares* in: Darcque, Treuil eds, *op. cit.* (n. 10), p. 121.

⁴⁰ M. Caskey, *Thoughts on Early Bronze Hearth* in: R. Hägg, G.C. Nordquist eds, *Celebrations of Death and Divinities in the Bronze Age Argolid*, Stockholm 1990, p. 18; Według Ludwika Press w zagłębieniu o kształcie przypominającym podwójną siekierę utrzymywano stały ogień, cf. L. Press, *Budownictwo egejskie*, Warszawa 1986, p. 112.

⁴¹ D.J. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill, Ancient Nemea*, in: Darcque, Treuil eds, *op. cit.* (n. 10), p. 343, fig. 2.

⁴² Mylonas, *op. cit.* (n. 21), p. 43, fig. 13.

⁴³ Säflund, *op. cit.* (n. 33), p. 100, tabela 4.

kości kozy lub owcy, świni, wołu, muszle ślimaków i muszle małży. W pomieszczeniu III domu A z Aghios Dhimitrios natrafiono na kły dzika i szczypce krabów. W tym samym pokoju w palenisku zachowały się szczątki kostne i zwęglony materiał organiczny⁴⁴. Prawdopodobnie były to resztki pokonsumpcyjne. W dwóch budynkach z Tsoungiza natrafiono na pozostałości roślinne: żołądzie i groch⁴⁵.

W pomieszczeniach z paleniskami znajdowano także narzędzia, które mogły służyć między innymi do rozdrabniania żywności. Są to ostrza kamienne i obsydianowe (np. do krojenia i siekania), a także: kamienie młyńskie, rozcieracze, móżdziejce i tłuczki – prawdopodobnie do rozdrabniania ziarna i przypraw⁴⁶.

Znaleziska te pozwalają sądzić, że w pomieszczeniach z paleniskami przygotowywano i spożywano posiłki.

1.2. Funkcje magazynowe

Pomieszczenia z paleniskami pełniły także funkcje magazynowe⁴⁷. Dowodem na to są, między innymi, duże naczynia zasobowe do przechowywania żywności, często posadowione w posadzce. W domu E w Tsoungiza wzdłuż ścian stało osiem pitosów, których podstawy zagłębiono w glinie około 0,20 m poniżej poziomu podłogi⁴⁸. Duże naczynia zasobowe odkryto także wzdłuż ściany pomieszczenia 4 Domu Pitosów w Zygouries (fig. 8). Dwa z nich zachowały się prawie kompletnie, a dwa we fragmentach. W wypełniku ziemnym jednego z nich znaleziono zniszczoną terakotową figurkę zwierzęcą⁴⁹. W pomieszczeniu III domu R w Asine odkryto płytkie zagłębienie, służące być może do posadowienia dużego naczynia⁵⁰. W palenisku domu B w Tsoungiza odkryto odwrócone do góry dnem małe naczynie zasobowe, a obok niego około siedmiuset żołądzi⁵¹.

Żywność, przedmioty związane z jej przygotowaniem oraz naczynia można było magazynować również w konstrukcjach stałych. Przy wschodniej ścianie pomieszczenia północnego domu B w Tsoungiza zlokalizowano małą przybudówkę o długości 3,50 m i szerokości 1 m (fig. 6)⁵². Nie zachował się tu żaden materiał archeologiczny, jednak wydaje się, że konstrukcji tej używano jako schowka lub spiżarni. Z domu zachodniego w Prosymna pochodzi wnęka o głębokości 0,60 m i szerokości ok. 1 m⁵³. Mogła służyć jako schowek lub spiżarnia, choć brak zacho-

⁴⁴ Zachos, *op. cit.* (n. 31), p. 32.

⁴⁵ Pullen *op. cit.* (n. 41), p. 343–344.

⁴⁶ C. Runnels, *Early Bronze-Age Stone Mortars from the Southern Argolid*, *Hesperia* 57, 1988, p. 269–270.

⁴⁷ J. Renard, *Le Péloponnèse au Bronze Ancien* AEGEUM 13, 1995, p. 213.

⁴⁸ Pullen, *op. cit.* (n. n. 41), p. 344, fig. 2.

⁴⁹ Blegen, *op. cit.* (n. 8), p. 11, fig. 9.

⁵⁰ O. Frödin, A. W. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922–1930*, Stockholm 1938, p. 214; jamę o głębokości ok. 0,2 m odkryto także w pomieszczeniu 32 domu I w Lithares. Wewnątrz zachowała się podstawa naczynia zasobowego, cf. Tzavella-Evjen, Rohnar, *op. cit.* (n. 39), p. 121, fig. 9.

⁵¹ Pullen, *op. cit.* (n. 41), p. 343.

⁵² *Ibidem*, p. 343, fig. 2.

⁵³ C. W. Blegen, *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge 1937, p. 14, fig. 11, 13.

wanego materiału utrudnia jej interpretację. Niejasne przeznaczenie miała półokrągła konstrukcja z pomieszczenia L1 domu L w Aghios Kosmas. Był to niski murek z gliny, małych kamieni i fragmentów ceramiki, ogradzający przestrzeń o długości 1,45 m i szerokości do 0,80 m (fig. 7). Znajdował się on na wschód od paleniska, w rogu pomieszczenia. Nie znaleziono tu żadnego materiału, jednak według George'a Mylonasa mogła to być przestrzeń magazynowa⁵⁴.

Niektóre naczynia zasobowe i stołowe stawiano również na półkach lub ławach. W pomieszczeniu kompleksu 196–200 z Tirynsu na półce zachowały się dwa dzbanki, patelnia cykladzka, duża sosjerka, trzy miski, amfora z uchwytem oraz kilka mniejszych pitosów⁵⁵. Według Kostasa Zachosa na ścianach domu A w Aghios Dhimitrios wisiały drewniane półki⁵⁶. Miały o tym świadczyć leżące dnem do góry fragmenty naczyń (pitosów oraz garnków kuchennych, patelni, dzbanków i naczyń stołowych), które spadły z półek podczas pożaru lub innej katastrofy niszczącej ściany budynku. Z kompleksu 145–148 w Tirynsie znamy wykuty w skale podest⁵⁷, służący prawdopodobnie do celów magazynowych lub innych gospodarczych.

Niewykluczone, że żywność przechowywano w jamach zasobowych, jednak odkrywane jamy najczęściej były puste lub wypełnione pozostałościami ceramicznymi. W domu A z Berbati, w bothrosie o średnicy 0,62 m i głębokości 0,90 m zachowały się resztki roślinne wymieszane z gruzem i skorupami misek, sosjerki, czerpaka oraz niedekorowanego pitosu. Jama prawdopodobnie przeznaczona była na popiół⁵⁸. Możliwe, że takie konstrukcje służyły także jako miejsce na odpadki.

1.3. Rzemiosło i prace domowe

Liczne przedmioty znalezione w pomieszczeniach z paleniskami świadczą o tym, że wykonywano tam różne prace domowe. Igły i terakotowe przęśliki używane były do szycia i tkania. W domu B w Aghios Dhimitrios natrafiono również na glinianą paletę z odciskiem materiału na spodzie⁵⁹. Ostrza obsydianowe oraz narzędzia krzemienne, kamienne i brązowe służyły zapewne do wykonywania prac rzemieślniczych, między innymi obróbki kości. Do kruszenia i rozrabiania barwników używano kamieni młyńskich, tłuczków i moździerz⁶⁰. Kawalki ołowiu być może wykorzystywano do napraw naczyń⁶¹.

1.4. Funkcje kultowe

⁵⁴ Mylonas, *op. cit.* (n. 21), p. 44.

⁵⁵ K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns: 1980*, AA 1982, p. 420.

⁵⁶ Zachos, *op. cit.* (n. 31), p. 32.

⁵⁷ K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns: 1978, 1979*, AA 1981, p. 189.

⁵⁸ Säflund, *op. cit.* (n. 33), p. 95.

⁵⁹ Bardzo wyraźne odbicia materiału zidentyfikowano ostatnio na trzech odciskach pieczęci w Geraki. J. Weingarten, J.H. Crouwel, M. Prent, G. Vogelsang-Eastwood, *Early Helladic Sealings from Geraki in Lakonia, Greece*, OJA 18, 1999, p. 363–365, 371–373, fig. 20a, 20b, 21–22.

⁶⁰ Rannels, *op. cit.* (n. 46), p. 269–270.

⁶¹ Zachos, *op. cit.* (n. 31), p. 34.

Wydaje się, że poza podstawową funkcją, jaką z pewnością było gotowanie posiłków, paleniska posiadały także inne zastosowanie. Według niektórych badaczy paleniska pełniły funkcję kultową. Dotyczy to zwłaszcza obiektów terakotowych; konstrukcje kamienne łączono z przeznaczeniem kuchennym. W domu L w Eutresis w dwóch sąsiednich pomieszczeniach odkryto w sumie trzy paleniska (fig. 5). Półokrągłe paleniska z pomieszczeń II i III miały prawdopodobnie charakter kuchenny, o czym świadczyć może między innymi ceramika znaleziona w ich sąsiedztwie. Mniej więcej pośrodku pomieszczenia III odkryto również palenisko terakotowe, w którym znaleziono kości zwierzęce. Obok znajdowała się jama wypełniona potłuczoną ceramiką, a także prostokątna, gliniano-kamienna ława czy stół ofiarny, na którym ustawiano, być może, przedmioty rytualne lub ofiary. Na podłodze, w niedużej odległości od tej konstrukcji, odkryto ryton zoomorficzny. Zgrupowanie takiego wyposażenia, a także duże rozmiary pomieszczenia mogą świadczyć o jego kultowym lub ceremonialnym charakterze⁶². Według Johna L. Caskeya także terakotowe palenisko z budynku BG w Lerna miało przeznaczenie rytualny, o czym świadczy jego bardzo wyszukana konstrukcja⁶³. Mianem ofiarnego określane jest również palenisko z domu A w Berbati⁶⁴. W dwóch ostatnich przykładach badacze nie interpretują jednak całych pomieszczeń jako rytualne lub kultowe. Funkcje ofiarne łączą z samymi konstrukcjami palenisk, głównie ze względu na ich wygląd.

Terakotowe obrzeża niektórych palenisk posiadały zdobienia w postaci dekoracji rytej (zygzak lub równoległe i ukośne linie) bądź odciskanej⁶⁵. Ta cecha, a także zagłębienie w glinianej platformie, mające kształt przypominający podwójną siekiere, usytuowanie paleniska pośrodku pomieszczenia oraz obecność w pobliżu jamy na popiół lub bothrosu świadczą, według Miriam Caskey, o ceremonialnym lub ofiarnym przeznaczeniu palenisk. Caskey zauważa, iż występowanie jamy obok paleniska znane jest z wielu domów wczesnohelladzkich. Według niej było to zapożyczenie z budynków lub miejsc o charakterze rytualnym⁶⁶. Wydaje się jednak, że poza pomieszczeniem III z domu L w Eutresis pomieszczenia z paleniskami pochodzące z innych budynków WH nie pełniły funkcji kultowych. Znajdowane w nich jamy były puste lub wypełnione gruzem i odpadkami ceramicznymi (np. dom A w Berbati⁶⁷). Należy także zwrócić uwagę, że materiał luźny pochodzący z samych palenisk nie miał kultowego czy ofiarnego charakteru. Tylko w przypadku domu A w Aghios Dhimitrios w palenisku odkryto kości zwierzęce, które mogły mieć związek z rytuałami religijnymi i ofiarami lub były resztkami pokonsumpcyjnymi⁶⁸.

⁶² Goldman, *op. cit.* (n. 4), p. 20.

⁶³ J.L. Caskey, *Excavations...*, *op. cit.* (n. 11), p. 130.

⁶⁴ Säflund, *op. cit.* (n. 33), p. 99.

⁶⁵ Dekorowany fragment obramowania znaleziono także w pomieszczeniu 185 w kompleksie 180–186 w Tirynsie. Nie podano jednak informacji o rodzaju zdobienia. Cf. J. L. Caskey, *Excavations...*, *op. cit.* (n. 11), p. 190, fig. 44c; K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns 1981*, AA 1983, p. 314, fig. 39 b–c.

⁶⁶ M. Caskey, *op. cit.* (n. 40), p. 13–18.

⁶⁷ Säflund, *op. cit.* (n. 33), p. 100.

⁶⁸ Zachos, *op. cit.* (n. 31), p. 32.

Często w palenisku znajdowano fragmenty ceramiki kuchennej i stołowej. Nie można wykluczyć, iż tłuczono ją rytualnie, ale równie prawdopodobne jest, że zużyte naczynia wrzucano do ognia. Możliwe, że terakotowe, zdobione paleniska budowane były w domach ludzi zamożnych lub pochodzących z wyższych warstw społecznych. Klaus Kilian wspomina o istnieniu takich konstrukcji w wielu domach w Tirynsie, podkreślając, iż nie można mówić wyłącznie o ich religijnym aspekcie⁶⁹.

W pomieszczeniach z paleniskami spotykamy także terakotowe figurki zoomorficzne oraz stożkowate przedmioty z gliny, interpretowane jako idole⁷⁰. Figurki zazwyczaj znajdowane były pojedynczo, jedynie w pomieszczeniu z domu Z w Lithares, w tzw. sanktuarium, odkryto 16 figurek terakotowych przedstawiających byki. Według odkrywców osady przedmioty mogły mieć charakter kultowy, o czym świadczy ich liczba oraz fakt, iż znaleziono je w okolicy paleniska⁷¹. Możliwe jednak, że było to pomieszczenie, które pełniło funkcje magazynu lub warsztatu⁷². Trudno wykazać bezpośredni związek figurek terakotowych z paleniskami, ponieważ takie przedmioty występowały również w pomieszczeniach bez palenisk. Interpretacja przeznaczenia i charakteru figurek wynika zazwyczaj z kontekstu, w którym je odkryto⁷³.

1.5. Funkcje administracyjne

Z pokoi wyposażonych w paleniska pochodzą także odciski pieczęci: na kawałku gliny oraz na uchwycie naczynia⁷⁴. Na terenie domu A w Tsoungiza znaleziono ołowianą pieczęć⁷⁵, jednak nie wiadomo, czy pochodziła z pomieszczenia z paleniskiem. Pieczęci i odciski mogły mieć związek z systemem administracyjnym, wymianą handlową, redystrybucją dóbr lub magazynowaniem⁷⁶. Niewykluczone, iż pomieszczenia z paleniskiem, będące najczęściej największym pokojem w budynku, pełniły funkcje administracyjne, jednak zazwyczaj łączy się te cechy z budowlami monumentalnymi. Trudno natomiast stwierdzić, czy pomieszczenia w budynkach prostego typu i o małych rozmiarach miały podobny charakter.

2. Funkcje palenisk

Wydaje się, iż palenisko stałe mogło pełnić kilka funkcji. Między innymi było jednym ze źródeł światła (obok zewnętrznych otworów wejściowych, świetlików

⁶⁹ Kilian wyraził ten pogląd w dyskusji podczas Międzynarodowego Sympozjum Instytutu Szwedzkiego w Atenach, które odbyło się w dniach 11–13 czerwca 1988 roku. M. Caskey, *op. cit.* (n. 40), p. 21.

⁷⁰ K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns: 1980*, AA 1982, p. 421, fig. 43; Blegen, *op. cit.* (n. 8), p. 9.

⁷¹ Tzavella-Evjen, *op. cit.* (n. 5), p. 20.

⁷² W Lithares występowały także inne pomieszczenia, w których odkryto duże skupiska jednego typu wyrobów, np. ok. 1000 sztuk sosjerek w domu B. Można zatem mówić o pewnej specjalizacji budynków i poszczególnych pokoi, cf. Tzavella-Evjen, *op. cit.* (n. 5), p. 19.

⁷³ Ch. Marangou, *ΕΙΣΑΓΑΓΗ. Figurines et Miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce* [BAR International Series 576], Oxford 1992, p. 231–256.

⁷⁴ Zachos, *op. cit.* (n. 31).

⁷⁵ D.J. Pullen, *A Lead Seal from Tsoungiza, Ancient Nemea, and Early Bronze Age Aegean Sealing Systems*, *AJA* 98, 1994, p. 35–52.

⁷⁶ Renard, *op. cit.* (n. 47), p. 288–295.

oraz hipotetycznych okien⁷⁷). Ponieważ w pomieszczeniach z paleniskiem wykonywano wiele różnych czynności, można przypuszczać, że światło z paleniska ułatwiałoby mieszkańcom wykonywanie prac domowych. Możliwe, że w pomieszczeniach, w których istnienia stałych palenisk nie poświadczono, używane były lampy⁷⁸.

Paleniska niewątpliwie zapewniały także ciepło, co mogło mieć szczególne znaczenie zwłaszcza w miesiącach jesiennych i zimowych. Według Ernestine S. Elster w chłodne wieczory wokół paleniska gromadziła się cała rodzina, która spożywała razem posiłki⁷⁹.

3. Pomieszczenia z paleniskiem a inne pomieszczenia budynków mieszkalnych

W większości przypadków paleniska występowały tylko w jednym, najczęściej największym pomieszczeniu budynku. Wyjątek stanowi kompleks 142–144 w Tirynsie⁸⁰, dom Θ w Lithares⁸¹ oraz domy I i L z Eutresis⁸², gdzie paleniska znajdowały się w dwóch pomieszczeniach. W kilku przypadkach w największych pokojach nie natrafiono na pozostałości palenisk, ale odkrywano je w mniejszych pokojach.

Bardzo rzadko paleniska znajdowano poza pomieszczeniami mieszkalnymi domu. W budynku BG w Lerna palenisko odkryto w północnej części korytarza zachodniego⁸³. Ponieważ korytarz ten był bardzo wąski (szerokość ok. 1,20 m), trzeba było częściowo rozebrać jego zachodnią ścianę, by umieścić w tym miejscu konstrukcję. Palenisko było w kilku miejscach przepalone i zniszczone; widoczne były także ślady naprawy. Sugeruje to długi okres użytkowania. Wszystko to świadczyło, według Marthy Heath Wiencke, że konstrukcję początkowo umiejscowiono w jednym z centralnych pomieszczeń budynku. Prawdopodobnie później zdecydowano się postawić nowe palenisko, a stare przeniesiono do korytarza zachodniego, gdzie było nadal używane⁸⁴. Z domu U w Zygouries pochodzi przykład paleniska usytuowanego na dziedzińcu⁸⁵, a w domu z Lithares palenisko zachowało się na terenie westybulu⁸⁶.

Josette Renard zwróciła uwagę, że w pomieszczeniach dużych rozmiarów, jak Dom Pitosów w Zygouries, dom A w Berbati czy Biały Dom w Kolonna, paleniska umieszczano pośrodku pokoju. Mogło to zapewniać lepsze rozprzestrzenianie się ciepła w pomieszczeniu. Mniejsze pokoje wyposażano w paleniska umiejscowione

⁷⁷ *Ibidem*, p. 156.

⁷⁸ Na stanowiskach WH takich obiektów nie zidentyfikowano, jednak lampy znane są ze stanowisk PH, cf. Press, *op. cit.* (n. 40), p. 110.

⁷⁹ Elster, *op. cit.* (n. 31), p. 29.

⁸⁰ K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns: 1978, 1979, AA 1981*, p. 189.

⁸¹ X. Τζαβέλλα-Evjén, *Αίθρες*, Αθήνα 1984, p. 208.

⁸² Dom I: Goldman, *op. cit.* (n. 4), p. 12–15, fig. 8; Dom L: *ibidem*, p. 15–16, fig. 13.

⁸³ J.L. Caskey, J. L., *Excavations...*, *op. cit.* (n. 11), p. 130; idem, *Activities...*, *op. cit.* (n. 11), p. 202–204, fig. 1; Heath Wiencke, *op. cit.* (n. 11), p. 41, il. 32, 33.

⁸⁴ Heath Wiencke, *op. cit.* (n. 11), p. 41, 43.

⁸⁵ Blegen, *op. cit.* (n. 8), p. 25–27, fig. 22.

⁸⁶ Τζαβέλλα-Evjén, *op. cit.* (n. 81), p. 208.

bliżej ścian lub w narożnikach, być może w celu pozyskania większej przestrzeni⁸⁷. Niewykluczone, iż wynikało to z konieczności zwiększenia dystansu od paleniska z powodu gorąca. W Lithares niektóre konstrukcje zabezpieczone były przed przeciągami za pomocą ścianki lub kamiennych płyt stawianych przed paleniskiem⁸⁸. W kilku przypadkach spotykamy paleniska usytuowane na linii muru pokoju. Carl W. Blegen uważał, że w domu S/W w Zygouries palenisko otoczono ścianą, która w tym miejscu nie zachowała się (fig. 4)⁸⁹. Wydaje się, że pierwotnie konstrukcja mogła przypominać rozwiązanie z domu B w Tsoungiza, gdzie palenisko wbudowano w ścianę pomieszczenia⁹⁰. Według Miriam Caskey uzyskano w ten sposób rodzaj wyciągu kominowego, który usprawniał działanie paleniska⁹¹. Wydaje się, że mur przylegający bezpośrednio do paleniska wystawiony był na działanie wysokiej temperatury i ulegał destrukcji szybciej niż pozostałe ściany pomieszczenia. Czasem usytuowanie paleniska mogło utrudniać komunikację pomiędzy sąsiednimi pokojami. W Domu z Paleniskiem z Kolonna konstrukcja znajdowała się prawdopodobnie w bezpośredniej bliskości otworu wejściowego⁹². Podobną sytuację spotykamy w kompleksie 142–144 w Tirynsie⁹³.

Nie można zapominać, że w bardzo wielu domach z okresu wczesnohelladzkiego nie zidentyfikowano palenisk w żadnym z pomieszczeń. Przyczyną może być zły stan zachowania badanych budynków albo zastosowanie przez mieszkańców innych rozwiązań, jak paleniska przenośne, ogrzewacze⁹⁴ lub piece sytuowane poza domem. Niewykluczone, że pozostałości po paleniskach w domach, w postaci popiołu i węgla drzewnego, umykały uwadze badaczy, którzy interpretowali je jako ślady pożaru.

Zastanawiające jest, czy fakt, iż w większości domów z wczesnej epoki brązu palenisko znajdowało się w tylko jednym pomieszczeniu, świadczy o specjalnym charakterze tego miejsca. Wydaje się, że obszar, gdzie przygotowywano żywność, jedzono i wykonywano prace domowe, poza wielkością nie wyróżniał się na tle innych pomieszczeń budynku. Wyposażenie znane z pomieszczeń z paleniskami występowało we wszystkich innych typach pokoi w budowlach mieszkalnych. Jedynie palenisko stałe jest cechą wyróżniającą. Jeśli zgodzimy się, że niekiedy paleniska miały charakter kultowy lub rytualny, nadal nie oznacza to, że w pozostałych pomieszczeniach nie odbywano podobnych praktyk, na przykład przy użyciu konstrukcji przenośnych. Wydaje się więc, iż pomieszczenia z paleniskami pełniły funkcje podobne do innych przestrzeni w budynkach mieszkalnych, jednak najczęściej właśnie tu koncentrowało się życie rodziny.

⁸⁷ Renard, *op. cit.* (n. 47), p. 214.

⁸⁸ Τζαβέλλα-Evjen, *op. cit.* (n. 81), p. 17, 208.

⁸⁹ Blegen, *op. cit.* (n. 8), p. 20, fig. 14.

⁹⁰ Podobny przykład pochodzi z domu A w Eutresis. Palenisko prawdopodobnie wbudowano w ścianę budynku. Cf. Heath Wiencke, *op. cit.* (n. 11), p. 30–31 fig. 34.

⁹¹ M. Caskey, *op. cit.* (n. 40), p. 20.

⁹² Walter, Felten, *op. cit.* (n. 12), plan 4.

⁹³ K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns: 1978, 1979*, AA 1981, p. 189, fig. 45.

⁹⁴ Paleniska przenośne i ogrzewacze znane są z Krety oraz Thery. Ich popularność można wytłumaczyć łagodniejszym klimatem niż w Grecji lądowej. Press, *op. cit.* (n. 40), p. 110–111.

Fireside – Rooms with hearth in Early Helladic domestic architecture

ABSTRACT

Hearths are found in most Early Bronze Age houses in the Mainland Greece. In this paper functions of rooms with hearths are discussed. The author analyses archaeological material discovered in these interiors, such as fixed constructions (like pithoi, benches and bothroi) and mobile equipment (pottery, stone and obsidian tools, terracotta idoles).

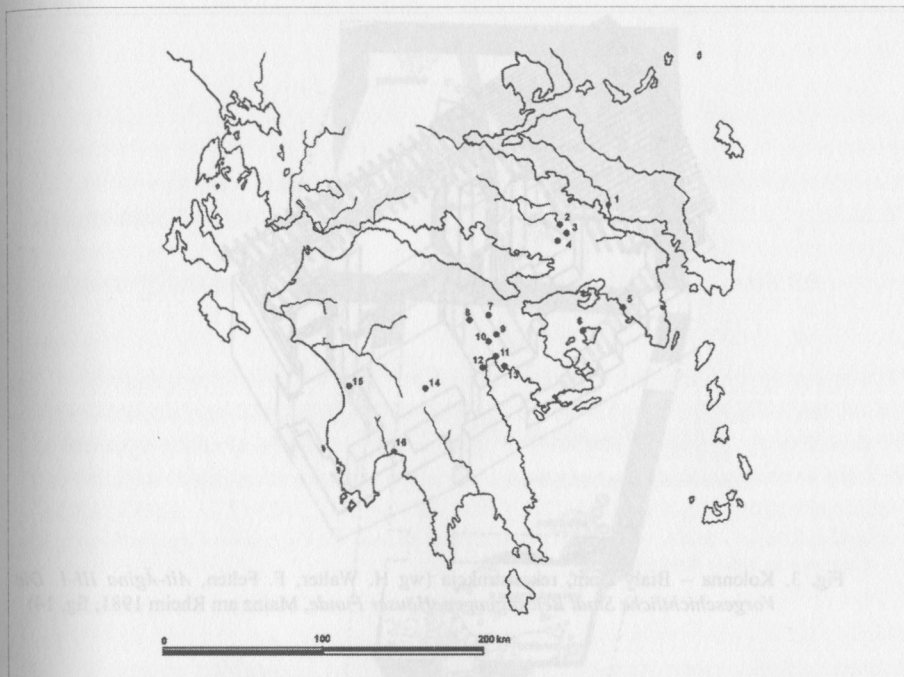

Fig. 1. Rozmieszczenie stanowisk wczesnohelladzkich wzmiankowanych w tekście (wg R. Hägg, D. Konsola eds., *Early Helladic Architecture and Urbanization* [SIMA 76], Göteborg 1986, fig. 1)

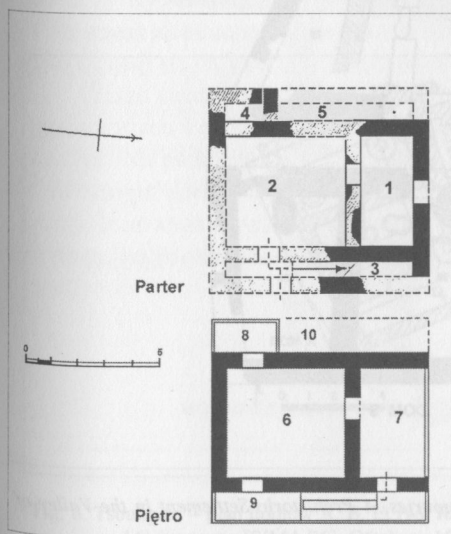

Fig. 2. Kolonna – Dom na brzegu skały, rekonstrukcja parteru i piętra (wg J.W. Shaw, *The Early Helladic II Corridor House: Development and Form*, AJA 91, 1987, fig. 7)

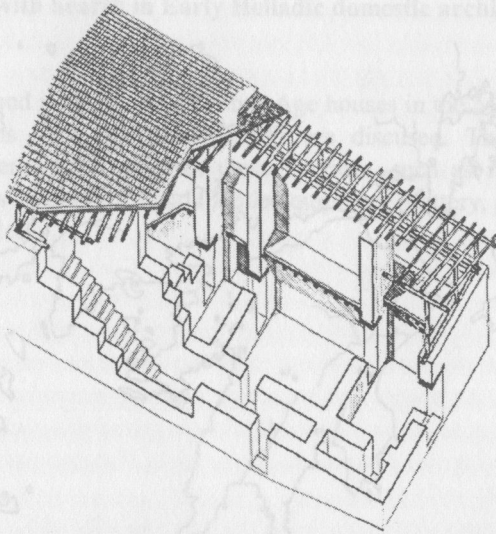

Fig. 3. Kolonna – Biały Dom, rekonstrukcja (wg H. Walter, F. Felten, *Alt-Ägina III-1. Die Vorgeschichtliche Stadt Befestigungen. Häuser Funde*, Mainz am Rheim 1981, fig. 14)

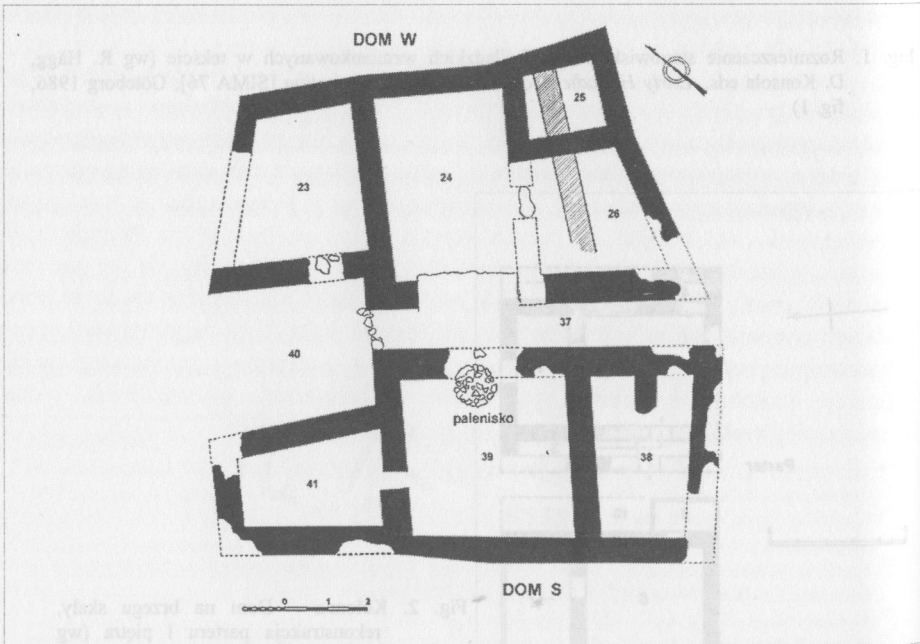

Fig. 4. Zygouries – dom S/W (wg: C.W. Blegen, *Zygouries, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*, Cambridge 1928, fig. 14)

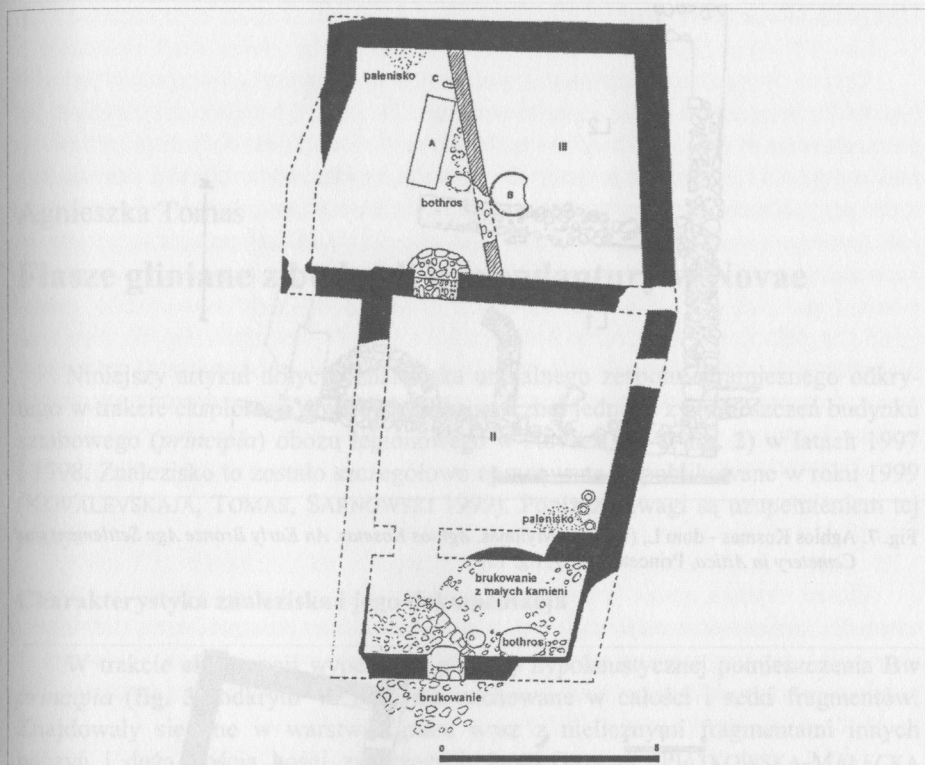

Fig. 5. Eutresis – dom L, (wg: M. Caskey, *Thoughts on Early Bronze Hearth in: R. Hägg, G.C. Nordquist eds., Celebrations of Death and Divinities in the Bronze Age Argolid*, Stockholm 1990, fig. 12)

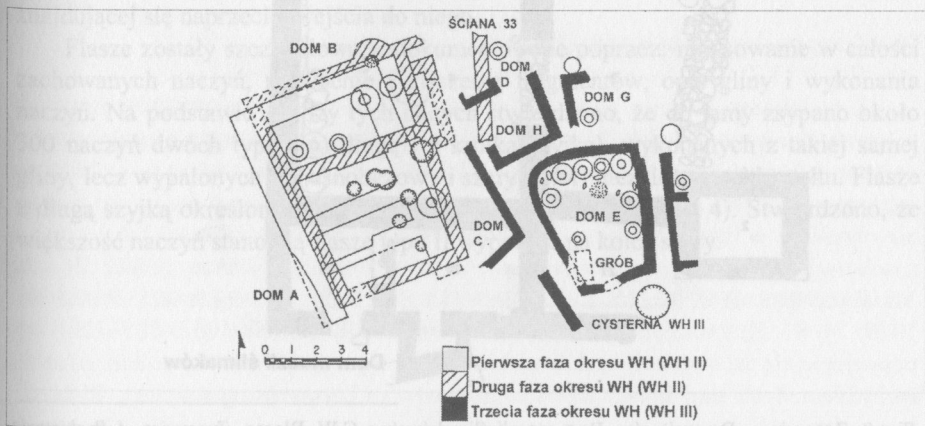

Fig. 6. Tsoungiza – plan domów A, B, E, (wg R. Hägg, D. Konsola eds., *Early Helladic Architecture and Urbanization* [SIMA 76], Göteborg 1986, fig. 65)

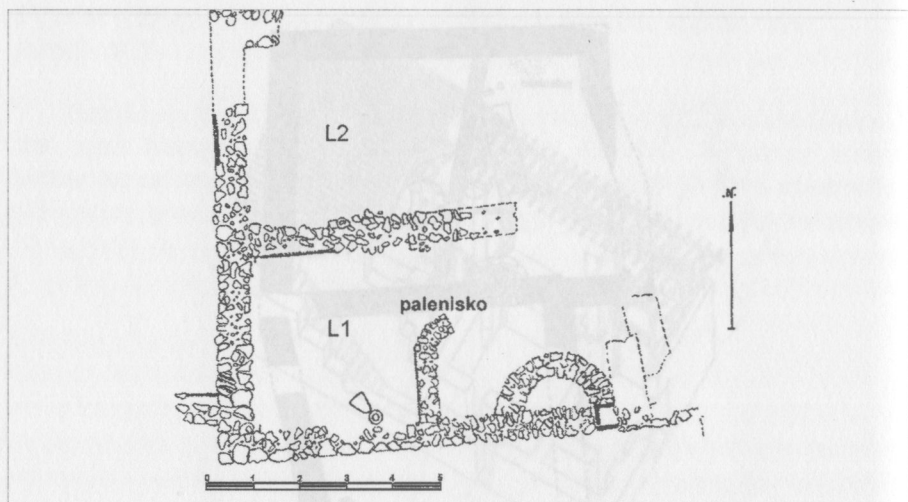

Fig. 7. Aghios Kosmas - dom L, (wg G.E. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*, Princeton 1959, fig. 13)

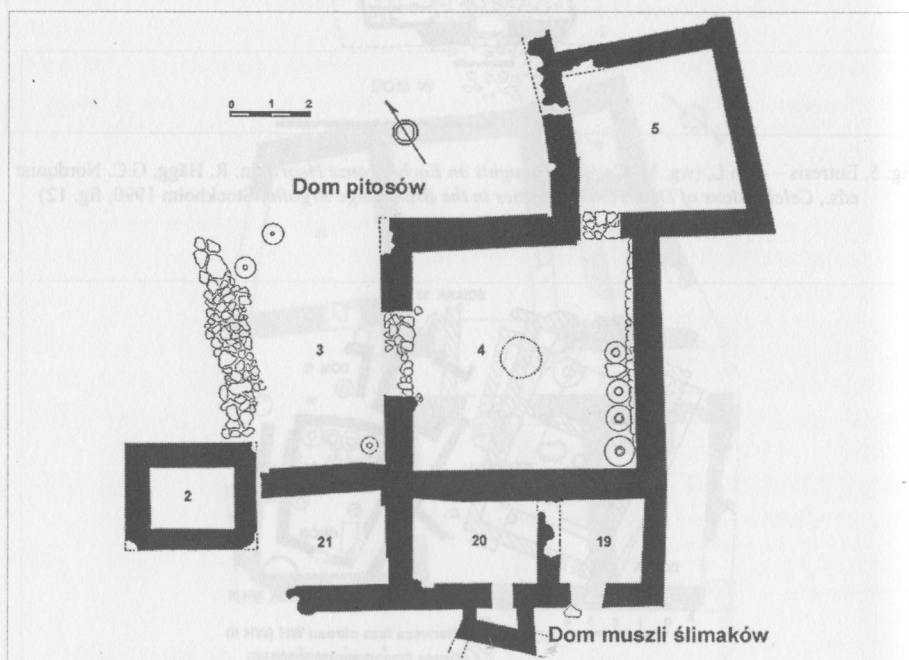

Fig. 8. Zygouries – Dom pitosów, Dom muszli ślimaków (wg C.W. Blegen, *Zygouries, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*, Cambridge 1928, fig. 9)